ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ІНСТИТУТ
імені Блаженнішого Володимира, Митрополита Київського і всієї України
Приватного акціонерного товариства «Вищий навчальний заклад
«Міжрегіональна Академія управління персоналом»

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій XX-XXI століть (до 100-річчя подій Української революції 1917-1921 років)

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 11

Хмельницький
2017

УДК 94(477).084.61
ББК 63.3(4Укр)
З 68

З 68 Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій XX-XXI століть (до 100-річчя подій Української революції 1917-1921 років) : зб. наук. пр. Хмельницького ін-ту МАУП. – Хмельницький : Вид-во Хмельниц. ін-ту МАУП, 2017. – Вип. 11. – 262 с.

У збірнику наукових праць вміщено статті XVI Всеукраїнської науково-практичної конференції «Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій XX-XXI століть (до 100-річчя подій Української революції 1917-1921 років)». Авторами статей розкрито такі проблеми: Українська революція: причини, перебіг, наслідки; історіографія та джерела з вивчення Української революції (1917–1921 рр.); культура та освіта в Україні (1917-1921 рр.); Українська Центральна Рада в документах; правова система та державотворення в роки Української революції; Церква в роки Української революції; День Соборності України: історія та сучасність; Поділля в роки Української революції 1917–1921 рр.; Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, соціально-психологічні та демографічні наслідки, правова оцінка.

Редакційна колегія:

Головний редактор: Білий Л. Г., кандидат педагогічних наук, доцент, директор Хмельницького інституту МАУП.

Члени редакційної колегії:

Авсієвич А.В., доктор філософії в галузі права; **Байдич В.Г.,** кандидат історичних наук, директор Державного архіву Хмельницької області; **Галатир В.В.,** кандидат історичних наук, доцент; **Гуменюк А.Ф.,** кандидат економічних наук, доцент; **Дацюк О.А.,** кандидат богослов'я; **Коцюк В.Д.,** кандидат історичних наук; **Олійник В.В.,** кандидат педагогічних наук, доцент; **Олійник Ю.В.,** кандидат історичних наук; **Савчук Л.О.,** кандидат педагогічних наук, доцент; **Трембіцький А.М.,** кандидат історичних наук, старший науковий співробітник; **Циганюк Ю.В.,** кандидат юридичних наук; **Парандій В.О.,** кандидат історичних наук, доцент (відповідальна за випуск).

Рецензенти:

Лозовий В.С., доктор історичних наук, професор (м. Київ)
Олійник М.П., доктор історичних наук, професор (м. Хмельницький)

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради Хмельницького інституту
Міжрегіональної Академії управління персоналом
(протокол № 10 від 27 листопада 2017 р.)

© Хмельницький інститут
Міжрегіональної Академії управління персоналом, 2017 р.
© автори статей

Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу
в контексті трагічних подій XX-XXI століть
(до 100-річчя подій Української революції 1917-1921 років) :
зб. наук. пр. Хмельницького ін-ту МАУП., 2017. – Вип. 11. – 262 с.

В.О. Парандій,
кандидат історичних наук, доцент
(м. Хмельницький)

ВІЙСЬКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНОГО ЦЕНТРУ УНР ЩОДО ВІДНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1920-1943 РР.)

Українська армія, в якій станом на 10 листопада 1920 р. було 3888 офіцерів і 35259 рядових, після героїчних боїв із великими власними втратами, змушена була відступити в листопаді 1920 р. на території сусідніх з УНР держав – Польщі (15 тис. вояків), Чехословаччини (понад 4 тис.) і Румунії (2 тис.), де була обеззброєна військами вчорашнього союзника. При цьому керівництво ДЦ УНР уживало всіх заходів, щоб відступ не призвів до поширення анархії і розбрату в лавах Армії, і вона, не втративши своєї єдності і боєздатності, перейшла кордон у доброму моральному стані. Всі вояки були інтерновані – роззброєні і примусово оселені в спеціально відведених таборах, зберігаючи при цьому свої структури «на загальних умовах інтернування в цілях організації і підготовчої праці для повернення на Україну», як це передбачалося наказом Головного Отамана від 23 листопада 1920 р. [1, с. 395]. Для підтримання в умовах інтернування боєздатності Армії він висунув такі пропозиції: українське військо не повинно змішуватись з інтернованими російськими частинами; всі тактичні одиниці мають зберегти свою організацію і штаби, а муштрові старшини повинні залишитися на своїх посадах; вояки повинні бути забезпечені медичним обслуговуванням та нормальним харчуванням; старшинський склад має користуватися правом вільного пересування та вільного виїзду за кордон; мати можливість для підготовки до повернення в Україну. Польська влада зневажила ці пропозиції і вояки Армії УНР були відправлені до переповнених таборів [2].

Зважаючи на таке ставлення «союзників» до інтернованих вояків Армії УНР, керівництво ДЦ УНР неодноразово зверталося до польського уряду з вимогою забезпечити відповідні умови перебування інтернованих. Так, С. Петлюра і А. Лівицький у листі до

заступника голови дипломатичної місії у Варшаві Л. Михайлова від 3 грудня 1920 р. звертали увагу місії на те, що уряд УНР має право вимагати від польського уряду «за союзну поміч, виявлену Польщі в скрутний мент боротьби проти спільного ворога, певних компенсацій як матеріальних, так і моральних за недодержання тих умов, які були в свій час заключні» між союзниками. При цьому ДЦ УНР та його інституції «не підлягають і не можуть підлягати ліквідації», адже була б допущена «явна несправедливість і насильство над правно-державною організацією українського народу, який в невимовно тяжких услів'ях дав послугу як Річі Посполитій, так і цілому европейському світові» [3].

Невдовзі ситуація змінилася і відповідно до Інструкції Міністерства військових справ Польщі від 2 грудня 1920 р. було внормоване правове становище Армії УНР, організовано харчування, медичне обслуговування і підготовлено бараки. Вояки Армії УНР були переміщені до таборів: Бидгощ, Вадовиць, Каліш, Ланьцута, Александрова Куявського, Петракова, Пикуличі, Пйотркув Трибунальський, Щипіорна, а пізніше в табір у Стшалкові [4, с. 427]. В Ченстохові на цивільному становищі були розміщені урядовці та старшини Військового міністерства і Генштабу, а Головний Отаман із військовою та цивільною канцелярією – в Тарнові.

Уся діяльність ДЦ УНР у «таборовий період» була спрямована переважно на збереження Армії, адже С. Петлюра був переконаний, що перемога здобувається та забезпечується лише військовою силою і надавав цьому першорядного значення. Він зокрема писав: «Нація повинна зрозуміти вагу ідеї оборони Батьківщини», адже від цього «залежить життя або смерть державного існування нації, її воля і розвиток, чи занепад і державна загибель» [5, с. 321]. Розуміючи значення згуртованої і боєздатної Армії для відновлення української державності, С. Петлюра наполягав, щоб уряд УНР зробив усе, що тільки може зробити, адже «нашим моральним і державним обов'язком є дати війську останню копійку державних ресурсів... Програму заходів уряду щодо війська прошу невідкладно мені представити і утворити поміж собою спеціальний апарат для неуклінного і постійного контролю над цією справою». Але застерігав, що «військо не може бути знаряддям певної партії чи

угруповання; воно є здобутком цілої нації, цілої держави, знаряддям її і чинником державного будівництва» [6, с. 333]. ДЦ УНР проводив послідовну роботу, щодо підвищення ефективності керування армією. Наприкінці січня 1921 р. С. Петлюра з метою зміцнення і збереження кістяка Армії, створив військовий колективний орган – Вищу Військову Раду, яка мала право попереднього розгляду всіх законодавчих актів щодо Збройних Сил. Її головою був призначений ген.-пор. М. Юнаків.

Після підписання 18 березня 1921 р. Ризького договору ДЦ УНР опинився у важкій ситуації, адже згідно з ним до 1 травня 1921 р. ДЦ УНР, його інституції і військо, що налічувало 3530 старшин і 11500 вояків мали бути вислані за межі Польщі. Тому всі інституції ДЦ УНР втратили свій офіційний статус і фактично діяли нелегально, хоча керівництво УППШ спільно з польським Генштабом розробляло плани всеукраїнського повстання. ВВР 29 квітня 1921 р. ухвалила «Закон про вище військове управління в УНР» і провела реорганізацію Армії УНР, сховала в таборах свої організаційні структури, змінила та вдосконалила структуру військового міністерства і Генштабу. С. Петлюра, дбаючи про підвищення боєздатності та переведення всіх дивізій на однаковий стан і забезпечення належного їх розгортання у майбутньому, видав таємний наказ (№ 59 від 10 жовтня 1921 р.), згідно до якого внутрішня структура Армії УНР «набула чіткості й доцільності» [7, с. 36-38], а всі озброєні сухопутні сили УНР за характером служби поділялися на польові, запасові і місцеві. Основними одиницями стали 6 стрілецьких дивізій – Волинська (О. Загродський), Залізна (О. Удовиченко), Запорізька (Г. Базильський), Київська (Ю. Тютюнник), Січова (М. Безручко) і Херсонська (А. Пузицький) [8, с. 11]. Кожна з них мала три стрілецькі і одну гарматну бригади, кінний полк і технічний курінь, а при штабі – кінну, кулеметну та пішу сотні. При мобілізації кожна дивізія розгорталася в 3 дивізії, створюючи 18 дивізій. Для прискорення реорганізації Армії С. Петлюра видав наказ (№ 60 від 13 жовтня 1921 р.) «негайно приступити до переформування дивізій, для чого в кожній дивізії всі піші частини згорнути в одну бригаду 3-х курінного складу з захованням кадрів всіх окремих частин майбутньої повної дивізії». Було визначено, що військовий міністр, генерал-

інспектор, командувач Дієвої армії і начальник Генштабу відповідають лише перед Головою ДЦ УНР [9, с. 36-38].

Значну увагу ДЦ УНР надавав організації військовій еміграції. Так, на 20 січня 1921 р. у таборах Польщі нараховувалося 17464 старшин і козаків, а завдяки репатріації вояків з інших країн, на кінець 1921 р. їх чисельність сягала вже майже 30 тис. Але, не зважаючи на прагнення значної кількості вояків приєднатись до Армії УНР, це завдання через низку об'єктивних причин було складним. Так, ген.-пор. П. Єрошевич витратив майже півроку, щоб прибути в розпорядження Генштабу. Характеризуючи еміграцію С. Петлюра писав, що військові – старшини і козаки, що в своїй більшості «по різних «роботах» поневіряються». Але «заховали свою організованість, утримують тісний зв'язок поміж собою, одне одному з посліднього допомагають і кожної хвилини можуть стати організованими до повороту на Україну» [10].

Голова ДЦ УНР добре розумів, що українські вояки перебувають у надзвичайно важких умовах інтернування і лише «свідомий патріотично вихований громадянин-військовик Армії УНР міг до кінця витримати всі випробування тяжких поневірянь на чужині, не піддавшись відчаєві і деградації» [11]. Першочерговим було завдання – готуватись до швидкого повернення зі зброєю в руках на Батьківщину, а для цього необхідно було зберегти й забезпечити Армію УНР. Керівники військового відомства усвідомлювали, що армія тільки за наявності високоосвіченого та національно свідомого старшинства, мала шанс повернутися в Україну. Для цього необхідно було мати велику кількість старшин, особливо штабних офіцерів, які мали б творити нову багатотисячну українську армію.

Під гаслом С. Петлюри: «В єднанні сила, в терпінні перемога», в таборах інтернованих вояків у Польщі проводились інтенсивне тренування та підготовка в спеціальних старшинських школах. З цією метою в лютому 1921 р. ВВР для підвищення теоретичної підготовки офіцерів відкрила в Каліші вищі військові курси (начальник ген.-пор. С. Дядюша). Не зважаючи на відсутність підручників і складні умови табірного життя, всі 35 перших випускників у травні 1922 р. показали високі знання. Командування Армії УНР вирішило продовжити навчальний процес штабних офіцерів і надати їм вищий ранг,

перетворивши їх на Академічні курси при Генштабі Армії УНР – перший ступінь Української воєнної академії. Курси виконали своє завдання, але із-за ліквідації таборів інтернованих влітку 1924 р. припинили свою діяльність.

Для поповнення Армії молодими офіцерськими кадрами згідно з наказом № 63 від 17 жовтня 1921 р. створено короткострокові курси – Спільну юнацьку школу для старшин нижчого рівня в таборі Ланцуті, де навчалось майже 400 курсантів. Весною 1921 р школу через відсутність відповідних умов для ведення навчального процесу переведено до табору в Вадовицях і перейменовано на Державну спільну юнацьку школу, а згодом – у Каліш. Тут вже з квітня 1921 р. працювала Дивізійна школа старшин – чотиримісячні загальновійськові курси, на яких у 1921 р. пройшли перевишкіл 385 старшин, підстаршин і військових урядовців. Згідно з наказом № 64 від 20 жовтня ген.-пор. В. Зелінський був відправлений до Німеччини, а ген.-пор. М. Омел'янович-Павленко – до Чехословаччини для студіювання військових матеріалів Першої світової війни. 170 офіцерів підвищили свою кваліфікацію на військовому факультеті Українського народного університету в Ланцуті-Стшалкові. При кожній дивізії чи установі були засновані повторні старшинсько-підстаршинські курси, які впродовж 1921 р. успішно закінчили біля 1 тис. вояків, а підстаршинські – більше 1200. З квітня 1921 р. діяли офіцерські курси при 80 відділах УЦК, де вивчали воєнну історію, тактику родів військ, дві іноземні мови, значення розвідки і контррозвідки, інженерну справу, історію визвольної боротьби українського народу.

ДЦ УНР наполегливо шукав шляхів для підтримки українських організацій в різних країнах. Зокрема, С. Петлюра пропонував «поставити на твердий державний ґрунт справу в балканських країнах і в першу чергу Болгарії», що призвело до активізації діяльності української еміграції і зростання впродовж 1921–1922 рр. чисельності організації до 1200-1500 чол. Щодо Румунії, то безпосередньо потребами інтернованих вояків опікувалася військова секція (ген.-пор. С. Дельвіг) дипломатичної місії УНР у Бухаресті, яка відновила організаційну структуру за зразком регулярних військ Армії УНР, а з вояками проводився інтенсивний вишкіл [12].

Значну увагу ДЦ УНР відводив піднесенню загального рівня освіти і ліквідації неграмотності вояків, велася спеціальна інтенсивна виховна діяльність з проблем українознавства та національної свідомості для російськомовного старшинства. Старанням Головної управи військового духовенства відкрито за дозволом Варшавського митрополита Юрія та міністра освіти І. Огієнка псалтирські курси для військових священиків.

Даючи оцінку діяльності Генштабу, варто зазначити, що при виході Армії УНР в екзиль його начальником був ген.-пор. В. Сінклєр, з кінця лютого 1921 р. короткий обов'язки виконував ген.-хор. М. Капустянський, а з кінця весни 1921 р. цю посаду обіймав «надзвичайно хоробрий» ген.-хор. В. Петрів. Він із «великим запалом» взявся до праці, реорганізував і пристосовував Генштаб «до умов перебування за межами батьківщини», адже мав надії на те, що незабаром Армія буде «покликана на рідну землю, щоб продовжувати збройну боротьбу з москалями». Наприкінці листопада 1921 р. Генштаб, з огляду на важкий матеріальний стан, був перенесений з м. Чекстохова до табору інтернованих у Каліші, де мав «дах над головою» і «мізерне харчування», що давало «можливість продовжувати працю далі». Тут В. Петрів, «не зважаючи на несприятливі умови таборового життя за дротами – брак грошей, злиденні харчі» – «невтомно працював над реорганізацією майбутньої Армії». Військове міністерство і Генштаб відпрацювали штат та плани розгортання Армії чисельністю 150-200 тис. багнетів, враховуючи не тільки «поповнення по мобілізації існуючих частин, але й формування нових та забезпечення їх всім необхідним для провадження збройної боротьби» [13].

Незважаючи на втрату території, ДЦ УНР не лише зберіг найважливіший інструмент державотворення – Армію, а й реорганізував та переформував її відповідно до умов інтернування, зробив дієвим чинником у справі організації широко повстанського руху в Україні і підготовки до збройного антибільшовицького повстання. Армія УНР. Незважаючи на всі негаразди, «інтернована і нечисельна Армія УНР продовжувала залишатися реальною військовою силою, яка (за сприятливих умов) стала б надійним

підґрунтям для розгорнення національних частин на теренах України після проведення мобілізації» [14].

До ДЦ УНР в екзилі потяглися делегації з України з проханням продовжувати керувати боротьбою проти окупантів, яка незалежно від неуспіху на фронті проводилась українським народом в виді окремих повстань. На початку грудня 1920 р. наказом № 73 по Головній управі Генштабу Армії УНР для координації повстансько-партизанського руху створено Відділ повстанських організацій на чолі з підполк. В. Зеєгоршем. Але вже 21 січня 1921 р. С. Петлюра на засіданні РНМ порушив питання про необхідність всебічної роботи Уряду у справі організації повстання в Україні і за згодою Ю. Пілсудського, створив наприкінці січня спеціальний орган ДЦ УНР – Український Партизансько-повстанський штаб, який дислокувався в Тарнові, а згодом у Львові. Його керівником став ген.-хор. Ю. Тютюнник, який вважався найбільше підготованим до цієї ролі і знав добре обставини на Україні та мав зв'язки з повстанськими відділами, які продовжували боротьбу в Україні, а начальником штабу – полк. Ю. Отмарштайн. Для провадження штабової праці в УППШ В. Петрів призначив кількох старшин Генштабу. Головним його завданням було об'єднати повстанські відділи і підняти загальне повстання, забезпечити підготовку та проведення збройного рейду в Україну силами частин інтернованої Армії УНР [15].

Одночасно ДЦ УНР вживав конкретних заходів для підтримки партизансько-повстанського руху в самій Україні, формуючи на її теренах координаційно-керівні органи повстансько-підпільної боротьби. Це, на думку І. Срібняка, дозволило надати партизансько-повстанському рухові рис системності і планомірності. Зокрема, весь терен був поділений спершу на 4 Повстанські фронти, які навесні 1921 р. були реорганізовані у 5 Повстанських груп і 22 Повстанські райони. При цьому начальники груп і районів керували всім партизанським рухом, координуючи діяльність партизанських відділів і повстанкомів. За участю емісара УППШ І. Андрухіва в березні 1921 р. було створено Центральний Український повстанський комітет у Києві, який налагодив зв'язок з повстанцями Волині, Катеринославщини, Київщини, Одещини, Поділля та агентурою в Козятині й Жмеринці. Весною 1921 р. до них долучився досить потужний та розгалужений

Холодноярський повстанком на Черкащині. Саме на ці регіони була скерована головна увага УППШ і «відряджувано більшість зв'язківців і старшин-організаторів, спрямовано кошти і зброю» [16, с. 88].

Керівництво ДЦ УНР серйозно розраховувало на бойовий потенціал згуртованих у Товаристві «Січ» (Болгарія) майже 2 тис. вояків, що обстоювали ідею державності УНР і воліли продовжувати боротьбу з більшовицьким режимом партизанськими засобами. Проте штабісти прорахувалися, адже більшість вояків, пристосувавшись до нових обставин життя в еміграції, не мали бажання вести збройну боротьбу з радянською владою в Україні. У діяльності УППШ були й власні прорахунки, де «кожен прагнув досягти своєї мети». Службові зловживання і непорозуміння, інтриги і моральний розклад особового складу, потурання вищого керівництва ДЦ УНР призвели до створення навесні 1921 р. таємної організації – «Українське військове товариство» на чолі з полк. Ю. Отмарштайном, яке намагалося зміцнити дієздатність силових структур і державного апарату ДЦ УНР шляхом боротьби з правопорушеннями для «збереження здорового ядра Армії, а то шляхом розігнання тих злочинців і нездар, що оточили особу Головного Отамана» [17, с. 13].

У середині 1921 р. вище армійське командування намагалося встановити військову диктатуру і на чолі з ген. М. Омель'яновичем-Павленком вступило в боротьбу з ДЦ УНР створивши таємну організацію «Клуб чорних і білих», яка шляхом розкладової діяльності у таборах інтернованих українських вояків намагалася перехопити ініціативу в керівництві повстансько-партизанським рухом в Україні, що досить негативно відбивалось на ефективній діяльності УППШ. С. Петлюра, віддаючи належне заслугам генерала, все ж звільнив М. Омель'яновича-Павленка, що дало привід прибічникам генерала звинуватити його в бажанні зосередити всю владу в своїх руках. Крім того, Ю. Тютюнник «вів свою політику» і в серпні 1921 р. навіть погрожував, що сам прийме рішення про початок повстання в Україні у разі затримок. Всі ці дії не знайшли підтримки серед більшості українських інтернованих вояків і були швидко й безболісно ліквідовані, але внутрішній розбрат негативно позначився на боєздатності Армії і не сприяв перемозі над зовнішнім ворогом та успішному завершенню національно-визвольних змагань.

Важливою причиною невдачі майбутнього походу в Україну став «внутрішня глибока криза Польщі – конфлікт Пілсудського з частиною Сейма», «більшовицька шалена агітація проти Пілсудського» і підписання 7 жовтня 1921 р. протоколу між Польщею і Росією, згідно з яким поляки зобов'язувалися роззброїти українські частини і вислати С. Петлюру за межі Польщі. Все це значно стримувало підготовку війська до походу, призначеного на 10 жовтня 1921 р., хоча спочатку його планувалося розпочати 1 травня, потім 1 червня, на жнива, але С. Петлюра під тиском Польського Генштабу все відтягував прийняття рішення [18], хоча 25 жовтня писав Ю. Тютюннику, що виряджаючи «старшин і козаків на велику справу звільнення Батьківщини нашої від московського ворога, від щирого серця хочу побажати успіху в тій тяжкій боротьбі, яку прийдеться провадити на Україні» [19, с. 48]. Не зважаючи на сумніви щодо доцільності походу в осінньо-зимовий період, на те, що після арештів в Україні було мало надії на загальне повстання все ж було прийнято рішення перейти польський кордон трьома групами – Волинською, Бессарабською і Подільською, що разом становили Українську Повстанську армію. 2 листопада 1921 р. Ю. Тютюнник доповідав С. Петлюрі, що «похід все-таки розпочався» [20, с. 3] і «ми йдемо на Україну наводити порядок, і що там вже ніякої влади немає». Неозброєні та обідрані частини йшли на вірну смерть, маючи надію, що український народ «не зрікся надії здобути собі волю». На жаль, одностайний збройний виступ виявився ілюзією, яка призвела до загибелі найкращих. Майже «не було дня, майже не було години, щоб не було бою» чи дрібних сутичок з «відділами ЧОНу, чека, міліції» [21]. Як згадує Р. Сушко: «План, рішучість, хоробрість, консеквентність – все було, але був масово міцніший ворог, а що найголовніше – він уже чекав на нас» [22, с. 127]. 17 листопада біля містечка Базар, у запеклім останнім бою Повстанської Армії загинуло понад 400 вояків, понад 500 потрапили в полон, 359 із них більшовики розстріляли. Відтак похід закінчився трагічно, не приніс очікуваних результатів, а намір підняти збройне повстання на повалення окупаційного режиму закінчився невдачею, що дуже тяжко пригнітило все оточення ДЦ УНР і прискорило ліквідацію його Тарнівського осередку. Надії на скоре повернення на Батьківщину все

більше і більше віддалялися, а натомість довгі роки скитання на чужині ставали реальністю.

Зимовий похід не приніс успіху, але виявив найвище напруження національного хотіння, стихійний, просто несамовитий у своєму завзятті гін до волі. Образ жертв Базару врізався глибоко в серце кожного правдивого українця і в майбутніх боях за Україну підноситиме на дусі вояків своїм світлим високим героїзмом. Вони кинули все: спокійне життя, рідню, теплі хати і під синьо-жовтим прапором пішли добувати волю для рідного краю, а «Захід із байдужістю приглядався, як кров'ю у нерівній борні спливає Україна» [23, с. 2]. Разом із тим, культ повстанців, розстріляних більшовиками під Базаром, став важливим чинником ідейного згуртування української еміграції, символом нескореності нації в її змаганнях за незалежність, яскравим прикладом того, як треба любити свою країну.

Катастрофа Листопадового рейду завдала дошкульного удару по ДЦ УНР, який зумів докорінно переглянути стратегію своєї подальшої боротьби і зробив певні організаційні та кадрові зміни, акцентував усю увагу на військово-фахову та культурно-освітню роботу серед українського старшинства, оскільки останнє через безперервні бої у 1919–1920 рр. не мало змоги підвищувати свій фаховий рівень. У 1921–1924 рр. було розгорнуто мережу військових закладів, функціонували різні форми військової освіти, адже військові мали бути готовими в будь-який час повернутися в Україну. Майже всі старшини пройшли курси фахового навчання в командних школах: Юнацькі школи скінчили 378 хорунжих, 10 старшин – Військову електротехнічну школу Армії УНР, а 27 – скорочені курси для старшин оперативних штабів. Проте керівні кола Польщі вирішили позбутися своїх колишніх союзників і в кінці 1922 р. прийняли рішення про закриття таборів, а влітку 1924 р. остаточно їх ліквідували. У вересні 1923 р. були закриті табори в Румунії. Армія УНР припинила своє існування як регулярна військова сила.

Знаний історик І. Срібняк високо оцінив роль інтернованих українських вояків у справі подальшої боротьби за українську державність і писав, що «саме героїчна праця свідомої частини українського вояцтва у всіх царинах життя під час інтернування

заклала підвалини» для майбутньої діяльності ДЦ УНР в екзилі в обороні інтересів Україні у всьому світі [24, с. 48].

Після Листопадового зриву частина вояків-учасників рейду створила в грудні 1921 р. під командою П. Петрика Волинську повстанську армію, яка вела боротьбу проти більшовицької влади в Україні аж до 15 жовтня 1922 р. У березні 1923 р. 65 учасників ВПА було розстріляно, а десятки ув'язнено до тюрем і таборів.

Після розпуску таборів у 1923–1924 рр. частина вояків намагалася адаптуватися в країнах перебування, дехто переїхав до інших країн, тисячі навчалися у Чехословаччини, інші поверталися в окуповану більшовиками Україну. ДЦ УНР в екзилі ставив завдання зберегти організаційні основи українського війська і тому значна частина українських військових емігрантів згуртувалася в різних комбатантських організаціях, які намагалися розширити свої фахові військові знання і загальноосвітній рівень, збирали, систематизували та видавали воєнно-історичні матеріали і спогади безпосередніх учасників військових подій. Вони співпрацювали з військовим міністром, який за дорученням ДЦ УНР координував їх роботу і вів облік військовиків. Так, на обліку в 1932 р. перебувало майже 900 підстаршин і 4 тис. старшин, з них 60 служили в арміях країн Європи, частина вступила до УВО та ОУН і проводили активну політичну діяльність.

ДЦ УНР в екзилі не тільки намагався зберегти організаційні основи українського війська, але й приділяв велику увагу підтримці партизансько-повстанського руху в Україні і після невдач Другого Зимового походу. Адже «уенерівська опозиція не була знищена до початку 30-их років, а окремі її учасники пережили терор і переслідування аж до війни 1941 р.». Деякі з них мали зносини з національною опозицією в рядах КП(б)У [25, с. 29], сприяли діяльності «Козачої ради». 3 березня 1922 р. ВУНК ліквідувала «Козачу раду» й «УНРівську контррозвідку» й притягнула до суду 245 осіб, а найбільш активних учасників – розстріляла [26, с. 255].

Смерть С. Петлюри, яка, на думку ряду польських істориків, мала безпосередній зв'язок із поверненням до влади Ю. Пілсудського, змінила статус військових українських емігрантів. Так, 24 серпня 1926 р. Голова ДЦ УНР А. Лівицький і міністр військових справ ген.

В. Сальський направили Ю. Пілсудському Меморандум, в якому, проаналізувавши міжнародну ситуацію, вказали на потребу допомоги українській еміграції для утримання, швидкої мобілізації та відродження української Армії. Невдовзі на зустрічі представників Генштабу Війська Польського і ДЦ УНР було вирішено про службу колишніх старшин Армії УНР в польському війську, надання матеріальної допомоги українським старшинам, редакції журналу «Табор», Федерації товариств колишніх вояків.

Наприкінці 1926 р. ДЦ УНР створив штаб військового міністра (генерал В. Сальський), який складався з трьох відділів: І – організаційний, що займався реєстрацією, вихованням та підготовкою українських військових до майбутніх акцій; ІІ – розвідувальний, який підтримував нелегальні зв'язки з Україною, організовував невеликі таємні осередки для збройної боротьби; ІІІ – агітаційно-пропагандистський, займався підготовкою і переправою пропагандистських матеріалів в Україну. Після опрацювання Штабом стану військової еміграції і проведення її обліку, ДЦ УНР заявив польській владі, що на випадок нової війни має можливості впродовж 30 днів організувати 100 тис. армію, мобілізуючи в її ряди українців з Волині та Східної Галичини. При цьому ДЦ УНР мав надію на молодіжну спортивну організацію Галичини «Луги» на чолі з полк. Армії УНР Р. Дашкевичем, яка проводила активну військову підготовку української молоді і проповідувала українську національну ідею. А. Лівицький, В. Сальський і Р. Дашкевич зобов'язувалися «вжити всього свого впливу, щоб молоді спортсмени з «Лугів» пішли, коли на це стане потреба, до Армії УНР» [27, с. 26].

Впродовж 1926-1938 рр. військове міністерство, його спецслужба (О. Виговський) і Генштаб (ген. В. Кущ, П. Шандрук та полк. П. Валійський) відігравали значну роль, за підтримки Генштабу війська польського. Штат ДЦ УНР нараховував не більше десятка осіб, які відповідали за ті напрямки діяльності, які в екзильних умовах можна було проводити з більшою чи меншою ефективністю. За сприяння співробітників ІІ відділу військової спецслужби ДЦ УНР в кінці 1932 р. – на початку 1933 р. на Поліссі було створено невелику таємну організацію антипольського та антирадянського спрямування – Українське Національне Відродження. Організатором і керівником

УНВ, яка стояла на платформі УНР був Т. Боровець. Він стверджував, що УНВ мала завдання реорганізуватися у військову формацію, «стояти на державницькій платформі» політичного руху С. Петлюри та вести свою боротьбу під державним прапором УНР [28, с. 55].

Голова ДЦ УНР А. Лівицький та його однодумці розуміли, що необхідно було готувати ґрунт для майбутніх дій, підтримувати зв'язок з Україною, інформувати своїх однодумців про існування ДЦ УНР та його діяльність. Все це могло проводитися лише спеціальними службами, тому на військове відомство мало завдання: «підтримувати зв'язок поміж вояцтвом, яке опинилось за кордоном, і з Україною, слідкуючи пильно за всім тим, що там діється, ширючи серед українського громадянства» державницькі ідеї. Але не всі працівники спецслужби погоджувалися з ДЦ УНР щодо тактики та методів боротьби за незалежну державу, які враховуючи об'єктивні реалії, тимчасово відкидали відкриту збройну боротьбу. Так, керівник спецслужби М. Чеботарів наголошував, що лише «зброя і кров... Шлях до самостійної України через море крові». Така позиція призвела до відкритого конфлікту між лідерами ДЦ УНР і М. Чеботарьовим, який в січні 1928 р. був звільнений з посади, але одразу ж став керівником «центральної пляцувки «Україна» розвідки Польщі під псевдонімом «Гетьман» [29].

Керівництво ДЦ УНР усвідомлювало, що реєстрація старшин, тримання з ними зв'язку, видання для них фахових журналів чи проведення курсів не могли в повній мірі забезпечити відновлення Армії. Тому воно намагалося прилаштувати колишніх старшин Армії УНР на службу в армії Італії, Польщі, Румунії і Франції. В 1927 р. поляки обіцяли прийняти до своєї армії 800 контрактових старшин, але прийняли лише біля сотні. Ця кількість була «далеко невистачальною», але хоча «невелика кількість українських старшин була вповні готовою», щоб приступити до відновлення української Армії за певних умов [30, с. 23-25]. Станом на 1938 р. було 57 старшин-українців у польській, 2 – у французькій і по 1 – у фінській і турецькій арміях [31].

ДЦ УНР враховував і те, що відносини між ним і польськими політичними чинниками загострилися, тому що він підтримував українське відродження у Карпатській Україні. Так, голова уряду

В. Прокопович на початку 1938 р. звернувся з вимогою до Гітлера, Даладьє, Муссоліні і Чемберлена взяти до уваги прагнення українського населення в Карпатській Україні жити своїм окремим державним життям.

На початку 1939 р. м. Хуст, за дорученням ДЦ УНР, відвідав М. Лівицький і запропонував уряду Карпатської України всебічну підтримку на міжнародному форумі. Зокрема зробив пропозицію щодо надання ДЦ УНР в його розпорядження для зорганізування армії 4 тис. старшин, більшість з яких контрактові старшини польської Армії. Але події пішли іншим чином, хоча в останні дні свого існування армія Карпатської України все-таки була очолена старшинами УНР: ген. В. Петровим, полк. В. Филоновичем і С. Єфремовим. Проте вони вже не могли захистити Срібну Землю від хортистської Угорщини.

Під час нападу СРСР на Фінляндію, ДЦ УНР виступив з декларацією солідарності з цією країною, а голова уряду О. Шульгин обговорював з керівниками держави питання створення українського легіону, який зі зброєю в руках боровся би проти військ агресора. Але швидке завершення війни не дало можливості реалізувати ці пропозиції.

Друга світова війна перекреслила плани ДЦ УНР щодо відбудови української Армії, проте військова еміграція включилась у різні структури визвольних змагань. Але всі намагання В. Прокоповича та О. Шульгина переконати Англію і Францію в доцільності орієнтуватися на допомогу українців у цій війні не знаходили в них розуміння і вони не погодилися на формування окремого українського легіону, через протидію польського еміграційного уряду і спротив СРСР, як члена антигітлерівської коаліції. Так ДЦ УНР в екзилі в черговий раз не отримав підтримки своїх союзників, і мав лише один вихід у тій ситуації – покладатися на власні сили.

Взимку 1940 р. у Варшаві помер ген. В. Сальський і військовим міністром став ген.-полк. М. Омел'янович-Павленко, за активної діяльної якого ДЦ УНР безуспішно намагався вплинути на німців щодо їх політики спрямованої проти України та українців. 29 червня 1941 р. він у черговий раз виступив проти лінії ДЦ УНР і взяв участь у

скликаному ОУН з'їзді комбатантських організацій в Кракові, де очолив Генеральну раду комбатантів і Воєнно-історичну раду.

Сучасні дослідники наголошують, що УНВ виникло з ініціативи ДЦ УНР і було основою виникнення Поліської Січі, яка в середині 1941 р. становила біля 10 тисяч осіб. Інституційною основою цієї організаційної роботи було УНВ, яке від «22 червня 1941 р. автоматично перестало існувати», а «на його місце зродилася Українська Повстанська Армія» [32]. В жовтні 1941 р. було створено спільний штаб (командувач Т. Боровець) Української повстанської армії «Поліська Січ» (УПА–ПС). Але в листопаді 1941 р. «Поліська Січ» була роззброєна німцями. Про ці події німецька Служба безпеки 14 листопада 1941 р. доповідала, що «УНР під керуванням А. Лівицького досить активна, має своїх приклонників між колишніми старшинами й вояками Армії С. Петлюри». Навесні 1942 р. «Поліська Січ», відновила свою діяльність, а у вересні-листопаді 1942 р. її бійці перейшли на нелегальне становище, щоб продовжувати боротьбу одночасно з німцями і більшовиками. Так зародилася Українська повстанська армія, ядро якої стали близько 700 бійців «Поліської Січі» [33].

Фактично попри заборону з боку керівництва ДЦ УНР «шкодити» німцям, поки вони ведуть боротьбу на Сході, отаман Т. Бульба-Боробець всетаки проводив антинімецькі акції на Волині й Поліссі, скерувавши їх винятково проти окупаційної адміністрації. 9 квітня 1943 р. М. Лебідь звернувся з вимогою до Т. Боровця не визнавати ДЦ УНР, а підпорядковуватися Проводу ОУН(Б), але він відхилив ці пропозиції і заявив, що УПА має підпорядковуватись ДЦ УНР в екзилі, а не партійним осередкам. Щоб уникнути непорозумінь, Т. Боровець перейменував 20 липня 1943 р. свої загони на «Українську народну революційну армію» [34].

Таким чином, все це свідчить, що ДЦ УНР проводив значну практичну діяльність із збереження та реорганізації інтернованої Армії УНР. Старшини і вояки Армії УНР у рядах Війська Польського, «Поліської Січі», Української дивізії «Галичина», УПА, УНРА, УНА та інших військових об'єднань боролися за відновлення незалежної України.

Список використаних джерел та літератури:

1. Петлюра С. Статті, листи, документи / С. В. Петлюра ; Українська Вільна АН у США ; Б-ка ім. С. Петлюри в Парижі. – Нью-Йорк : [б. в.], 1979. – Т. 2. – 627 с.

2. Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана [Текст] / Сергій Литвин [Електронний ресурс]. – К. : Вид-во імені Олени Теліги , 2001. – 640 с. – Бібліогр.: с. 562–637. Зміст: с. 639. – Режим доступу до вид.: http://ukrlife.org/main/evshan/petlyura10.htm (14.01.2012). – Назва з екрану.

3. Другий Зимовий похід армії Української Народної Республіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: http://history.vn.ua/article1/wbr50.html (17.03.2012). – Назва з екрану.

4. Гунчак Т. Українська революція. Документи 1919-1921 (Джерела до новітньої історії України) / Т. Гунчак. – Нью-Йорк : [б. в.], 1984. – 478 с.

5. Петлюра С. В. Статті. Листи. Документи / С. В. Петлюра ; Ін-т Досліджень Модерної Історії України в США, Фундація ім.Симона Петлюри в Канаді / В. Сергійчук (сост.). – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. – Т. 3. – 615 с.

6. Петлюра С. Статті, листи, документи / С. В. Петлюра ; Цент. ком. вшанування пам'яті Симона Петлюри в Америці. – Нью-Йорк : Укр. Вільна АН у США, 1956. – 480 с.

7. Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921-1924 рр.) / І. Срібняк. – К. ; Філядельфія : Видавництво ім. Олени Теліги, 1997. – 187 с.

8. Лівицький М. А. ДЦ УНР в екзині між 1920 і 1940 роками / М. А. Лівицький. – Мюнхен ; Філадельфія : Вид-во Українське інформаційне Бюро, 1984. – 72 с.

9. Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921-1924 рр.) / І. Срібняк. – К. ; Філядельфія : Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. – 187 с.

10. Симон Петлюра. Статті і документи. Сучасна українська еміґрація та її завдання / Симон Петлюра [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrstor.com/ukrstor/petlura27.html (21.02.2012). – Назва з екрану.

11. Симон Петлюра і українсько-польські відносини – армія УНР у польських таборах (1920-1924 рр.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: http://www.irekw.internetdsl.pl/spunr.html (17.03.2012). – Назва з екрану.

12. Срібняк І. Військові організації УНР у Румунії і південному заході України у 1921 р. / І. Срібняк // Штурм (Міннесота). – 1994. – Ч. 76. – С. 23–25; Ч. 77. – С. 15–17.

13. Савченко В. Генеральний штаб на еміграції (присвячую св. пам'яті генерала В. Петрова) / Володимир Савченко // Свобода (Ню Йорк). – 1951. – Ч. 257. – 3 листопада. – С. 2; Ч. 259. – 6 листопада. – С. 2; Ч. 260. – 7 листопада. – С. 2; Ч. 261. – 8 листопада. – С. 2.

14. Срібняк І. В. Військова діяльність уряду УНР в екзилі (1921-1923 рр.) [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Срібняк Ігор Володимирович ; Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1995. – 18 с.

15. Плазова Т. І. Український Партизансько-повстанський штаб та його участь в організації антибільшовицької боротьби в Україні (1920-1921 рр.) [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Плазова Тетяна Іванівна ; Національний ун-т «Львівська політехніка». – Л., 2005. – 20 с.

16. Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921-1924 рр.) / І. Срібняк. – К. ; Філядельфія : Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. – 187 с.

17. Сушко Р. Хто вбив полковника Отмарштайна? / Р. Сушко. – Прага : [б. в.], 1933. – 74 с.

18. Другий Зимовий похід [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: http://uk.wikipedia.org/wiki/ (17.03.2012). – Назва з екрану.

19. Герчанівський Д. Вигнати окупанта / Д. Герчанівський. – Мюнхен : Видавництво Крайової Управи Братства колишніх Вояків 1-ої Української Дивізії УНА в Німеччині, 1963. – 143 с.

20. Верига В. Листопадовий рейд [Текст] / В. Верига. – Київ : Вид-во ім. О. Теліги, 1995. – 192 с.

21. Шпілінський О. Базар (1921 р. – 1931 р.) / О. Шпілінський // За державність (Каліш). – 1932. – № 3. – С. 109–134.

22. Сушко Р. Базар: могила 359 воїнів / Р. Сушко // Історичний календар-альманах Червоної Калини (Львів). – 1930. – С. 104-127.

23. Савченко В. Безсмертні (спогади) / Володимир Савченко // Свобода (Нью-Йорк). – 1958. – Ч. 242. – 17 груд. – С. 2.

24. Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921-1924 рр.) / І. Срібняк. – К. ; Філядельфія : Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. – 187 с.

25. Лівицький М. А. ДЦ УНР в екзині між 1920 і 1940 роками / М. А. Лівицький. – Мюнхен ; Філадельфія : Вид-во Українське інформаційне Бюро, 1984. – 72 с.

26. Голинков Д. Л. Крушение антисоветского подполья в СССР: В 2 кн. / Д. Л. Голинков. – М. : Политиздат, 1986. – Кн. 2. – 4-е изд. – 397 с.

27. Лівицький М. А. ДЦ УНР в екзині між 1920 і 1940 роками / М. А. Лівицький. – Мюнхен ; Філадельфія : Вид-во Українське інформаційне Бюро, 1984. – 72 с.

28. Дзьобак В. В. Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941-1944 рр.) / В. В. Дзьобак. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2002. – 260 с.

29. Сідак В. С. Військова спецслужба державного центру УНР в екзилі та її керівники (1926-1938 рр.) / В. С. Сідак [Електронний ресурс] // Воєнна історія. – 2002. – № 1. – Режим доступу до вид.: http://warhistory.ukrlife.org/1_02_8.htm (19.04.2012). – Назва з екрану.

30. Лівицький М. А. ДЦ УНР в екзині між 1920 і 1940 роками / М. А. Лівицький. – Мюнхен ; Філадельфія : Вид-во Українське інформаційне Бюро, 1984. – 72 с.

31. Генерал Павло Шандрук (1889-1979) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: http://www.galiciadivision.com/personalities/ (17.03.2012). – Назва з екрану.

32. Бульба-Боровець Т. Армія без держави (спогади) / Тарас Бульба-Боровець [Електронний ресурс]. – Львів, 1993. – 166 с. – Режим доступу до вид.: http://zustrich.quebec-ukraine.com/lib/bulba/bulba_052orage.htm (17.02.2012). – Назва з екрану.

33. Рух Опору в Україні в роки Другої світової війни [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.history.vn.ua/book/new/126.html (17.03.2012). – Назва з екрану.

34. Бульба-Боровець Т. Армія без держави (спогади) / Тарас Бульба-Боровець [Електронний ресурс]. – Львів, 1993. – 166 с. – Режим доступу: http://zustrich.quebec-ukraine.com/lib/bulba/bulba_052orage.htm (17.02.2012). – Назва з екрану.

УДК262.12(477.43)(02)

прот. С. М. Причишин-Кліновський,
кандидат богослов'я
(м. Хмельницький)

СТВОРЕННЯ «ПОМГОЛ» ЯК ГУМАНІТАРНА ІНІЦІАТИВА ПАТРІАРХА ТИХОНА Й АНТИНАРОДНА РЕАКЦІЯ БІЛЬШОВИКІВ

У буремний час революційного безладдя, 28 серпня 1917 р., вперше за 196 років після т. з. «Духовного регламенту» 1721 р. відкрилася І сесія Всеросійського Помісного Собору. Цей Собор мав

Завальнюк К. В.
УКРАЇНСЬКИЙ МАРТИРОЛОГ ТИВРІВЩИНИ……... 64

Крішан Акаш
ДО ПИТАННЯ ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ ЧИСЕЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ СИЛ ПІД ЧАС КИЇВСЬКОЇ ОПЕРАЦІЇ (СЕРПЕНЬ–ЖОВТЕНЬ 1919 Р.) ТА ХОЛОДНОЯРСЬКОГО ПОВСТАННЯ (СЕРПЕНЬ–ЖОВТЕНЬ 1920 Р.)……. 75

Лисий А. К.
УКРАЇНІЗАЦІЯ ВІННИЦІ МІЖ ЛЮТИМ І ЖОВТНЕМ 1917 РОКУ…… 87

Мазур Л. О.
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ НА ЗЛАМІ ТИСЯЧОЛІТЬ: ПРОБЛЕМА ПОВЕРНЕННЯ СЕНСУ ДО БУТТЯ…….. 97

Маковська В. В.
БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОКАЖЧИКИ……. 109

Оліх Г.І.
ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИКІВ В УКРАЇНІ 1919 – 1929 РР…… 111

Парандій В. О.
ВІЙСЬКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНОГО ЦЕНТРУ УНР ЩОДО ВІДНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1920-1943 РР.)……. 117

Причишин-Кліновський С. М.
СТВОРЕННЯ «ПОМГОЛ» ЯК ГУМАНІТАРНА ІНІЦІАТИВА ПАТРІАРХА ТИХОНА Й АНТИНАРОДНА РЕАКЦІЯ БІЛЬШОВИКІВ…….. 134